

TÜRK DÜNYASININ MANEVÎ BİRLİĞİNİN YENİDEN İNŞASI

Mehmet Derviş KILINÇKAYA

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara

Özet

Türk milleti dünyanın en kadim milletlerinden biridir. Şüphesiz bir milletin ortaya çıkışında soy faktörü önemlidir. Ancak soy faktörü bir milletin ortaya çıkıp muazzam bir hayatiyet ve yaygınlık kazanarak mühim dünya hadiselerini yönlendirme ve etkileme kabiliyeti göstermesini açıklamaya yetmez. Aynı soydan gelen toplulukların din, dil, örf ve adetleri ile akıp giden zaman içinde ortak bir kültür oluşturmaları ve siyasi varlıklarını müstakil olarak sürdürme iradesine sahip olmaları “millet” dediğimiz müstakil yapıların oluşmasında mühim bir rol oynar.

Bu tebliğin esas amacı, Maveraünnehir bölgesinin, yani aşağı-yukarı bugünkü Kazakistan topraklarının Araplar tarafından fethini takip eden yıllarda bu bölgede ortaya çıkan ilmi ve tasavvufi akımların “**Türk İslamlığı**” denilen bir “**din algısı**” inşa ederek, bugünkü Türk topluluklarının kahir ekseriyetinin kendilerini ait hissettikleri “Müslüman Türk” kavramının meydana gelmesindeki etkilerini ortaya koymak ve günümüzde aynı algının bir manevî birlik oluşmasında kuvvetli bir dayanak oluşturduğunu göstermektir.

Türkler, umumiyetle fıkhıta Hanefi ve itikatta Maturidi mezhebini benimsemişlerdir. Bu esaslar din’in kitabî yönünü teşkil eder. Din olgusunun bir diğer yönünü ise halk inançları yahut halk’ın dini nasıl algıladığı meselesi oluşturmaktadır. İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasında ortaya çıkan mekanizmalardan biri tarikatlerdir. Bugüne kadar elde ettiğimiz bilgiler, türbesi Kazakistan’ın Yesi -bugünkü adıyla Türkistan- şehrinde bulunan ve yaşadığı yere göre tavsif edilen Hoca Ahmed Yesevî’nin adını öne çıkarmaktadır. Türkistan coğrafyasının yeni bağımsız devletleri bu manevi mirası farklı biçimlerde değerlendirmektedirler.

Günümüzde bu coğrafyada eski hatıraların yeniden canlanmasına ilişkin ciddi çalışmalar sürdürülmektedir ve bu durumun “Türk” topluluğunun birbiri ile yeniden yakınlaşmasında mühim sonuçlar ortaya çıkaracağı açıktır. Çalışma, bu gelişmeleri ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Hoca Ahmed Yesevi, Türkistan, Maturidilik, Sufilik, Kazakistan, Nazarbayev

REBUILT OF THE MORAL UNITY OF TURKIC WORLD

Abstract

Turks are among the most essential nations of the World. Ancestry is a crucial part of creating a nation. However, ancestry does not simply explain the capacity and ability of a nation to emerge as key role player within World politics. Nation building process requires societies coming from the same ancestry to be consisted of common religious, cultural background and a unique language.

This study aims to shed light on how the Islamic Turkism within Transoxiana region, referring more or less to today's Kazakhstan that emerged following the Arab dominance, shaped the vision of "Muslim Turk" among Turkic nations and paved the way for a moral unity between them up until to date.

Turks in general adopted Hanafi rules in Islamic law and Maturidi practices in religious belief. These factors form the bookish aspect of the religion. Another sense of the religion is formed by the practices directly applied by the nation or society. Religious sects had been highly effective for the propagation of Islam among Turks. Hoca Ahmed Yesevi, whose shrine is seated in Turkestan, is foremost one of the most important figures among such religious sect leaders. This study will focus on the ongoing researches on Hoca Ahmed Yesevi that help to find a common understanding for Turkic societies to unite even closer.

Keywords: Turkic World, Hodja Ahmed Yassavi, Turkestan, Maturidism, Sufism, Kazakhstan, Nazarbayev

Türk Dünyasının Manevî Birliği'nin Yeniden İnşası

Türk milleti dünyanın en kadim milletlerinden biridir. Şüphesiz bir milletin ortaya çıkışında soy faktörü mühimdir. Ancak soy faktörü bir milletin ortaya çıkıp muazzam bir hayatiyet ve yaygınlık kazanarak mühim dünya hadiselerini yönlendirme ve etkileme kabiliyeti göstermesini açıklamaya yetmez. Aynı

soydan gelen toplulukların din, dil, örf ve adetleri ile akıp giden zaman içinde ortak bir kültür oluşturmaları ve siyasi varlıklarını müstakil olarak sürdürme iradesine sahip olmaları, “millet” dediğimiz müstakil yapıların oluşmasında mühim bir rol oynar. Eski Türkçe’de “**bodun/budun**” kelimesi ile karşılanan bu kavram Arap ve Fars kültürleri ile karşılaştıktan sonra “**millet/kavim**” kelimeleri ile yer değiştirmiş ve bugünkü Türk lehçelerinde de Oğuz Türkçesinde “**millet, ulus**” Kazak/Kırgız Türkçelerinde ise “**ult**” olarak kullanılmaktadır.

Bu tebliğde “millet” kelimesi: aynı dili konuşan, ortak bir geçmiş şuuruna ve akıp giden zaman içinde şekillenen ortak değerlere sahip insan topluluğu anlamında kullanılmaktadır. Bir aidiyet duygusunun oluşmasında dil en önemli vasıta olarak tabiatıyla öne çıkmaktadır. Bu konuda günümüzde “**Türk Dünyası**” olarak adlandırdığımız coğrafyayı bir araya getiren ortak kaynağımız Divan-ı Lügat’it Türk’tür. Hepimizin bildiği gibi bu eser Kâşgarlı Mahmut tarafından 1072’de Bağdat’ta yazılmıştır. Eser, Türklerin İslamlığı yaygın biçimde benimsedikleri bir dönemde kaleme alınmıştır. Bilindiği gibi Bağdat bu dönemde Abbâsî hilafetinin merkezi durumundadır. Eserin burada kaleme alınmış olması ise asla bir tesadüf değildir. Zira bu dönemde Bağdat tam bir ilim merkezi durumundaydı ve anılan tarihte neredeyse bir Türk şehri haline gelmişti. Bu durum Asya’nın iç bölgelerinden bölgeye adeta akıp gelen savaşçı Türk topluluklarının eseri idi. Türkler Arap ordularıyla karşılaştıklarında, gergin geçen bir dönemden sonra İslam dinini kabul ederek Araplar ve Farslarla birlikte İslam dünyasının üç mühim topluluğundan birini oluşturdular.

Benim asıl üzerinde durmak istediğim konu Maverâünnehir, yani aşağı-yukarı bugünkü Kazakistan topraklarının Araplar tarafından fethini takip eden yıllarda bu bölgede ortaya çıkan ilmi ve tasavvufî akımların “**Türk İslamlığı**” denilen ilmî ortamın nasıl bir “**din algısı**” oluşturarak bu günkü Türk topluluklarının kahir ekseriyetinin kendilerini ait hissettikleri “Müslüman Türk” kavramının nasıl oluştuğu ve günümüzde aynı algının bir manevî birlik oluşmasında kuvvetli bir dayanak olduğudur.

Maverâünnehir Ceyhun nehrinin doğu tarafı olup, İslam’dan önce Hayâtıla, İslam’dan sonra ise Maverâünnehir olarak isimlendirilen bölgenin adıdır. Bu nehrin Batı tarafına ise Horasan denilmektedir. Bölgede Tirmiz, Neseף, Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkand gibi

önemli kültür merkezleri bulunmaktadır. Bunlardan Semerkand, İslam öncesi ve İslam sonrası dönemde çeşitli din ve kültürlerin kavşak noktası olmuştur. Semerkand şehri İslam düşüncesinin başta kelâm/itikad, fıkıh ve tefsir olmak üzere çeşitli alanlarında önemli eğitim merkezlerinden birisi haline gelmiştir¹. Bu süreçte doğal olarak yeni bir hayat tarzı öneren İslâm dini ile eski Türk töresinin karşılaştığı alanlar ortaya çıktı. Geleneksel Türk hayatının yeni şartlara ayak uydurma sürecinde günlük hayatın kurallarına ilişkin sistematik bir hukuk düzeninin kurulması mühim bir aşamayı oluşturmuştur. Hukukun sisteminin oluşmasında iki önemli kaynaktan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki millî kaynaklardır ki; dil, şifahî halk edebiyatı (hikâyeler, destanlar, darbimeseller, atasözleri), halk içinde yaşayan hukukla alakalı örf ve adetler, kitabeler, hukuki vesikalar, tarihi, edebi ve ilmi eserler bu kaynakları oluşturmaktadır². İkincisi yabancı kaynaklardır ki Türk tarihi bakımından bu kaynaklar Çin, Bizans, Arap, İran ve Rus kaynaklarıdır³.

İşaret etmeye çalıştığımız dönem, yeni bir dine girmiş olmanın derin heyecanının kitleleri sarıp sarmaladığı bir dönemdir. Türkistan bölgesinde canlı bir ilim hayatının çiçeklenmesi ve gelişmesi belki de bu ihtiyaçlardan doğmuştur. Nitekim İslam hukukunun en önemli ve yaygın hukuk okulu İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kurduğu Hanefi fıkıh okuludur ve daha kendisinin sağlığında Orta Asya'da yayılmaya başlamıştır. O'nun Orta Asyalı öğrencilerinden bazıları Belhî ve Mervezî nisbetiyle bilinir. Belh, Hanefi okulunun geniş halk desteği elde ettiği ilk merkez oldu ve akabinde Hanefî mezhebinin Maveraünnehir'deki diğer önemli merkezleri birbirini takiben oluştu⁴. Samaniler -ki; "Türkiye" adını taşıyan ilk devlettir- döneminde Buhara ve Semerkand'da Hanefî medreseleri kuruldu. Denilebilir ki; buralar

¹Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Maturidî", İmam Maturidi ve Maturidilik, Hazırlayan: Sönmez Kutlu, Ankara, 2016(6), s.25-66.

² Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, 2014,s.7. Eserin TTK tarafından yapılan bu yeniden basımının 65-170. Sayfaları bu unsurların incelenmesine hasredilmiştir.

³ Teferruat için bkz.: S.M.Arsal, a.g.e., s.173-184.

⁴ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batı'ya Göçü", İmam Maturidi ve Maturidilik, Yayına Haz.: Sönmez Kutlu, Çev.: Sönmez Kutlu, ss.387-402

Hanefiliğin en kuvvetli merkezleri haline geldiler⁵. Ancak diğer yandan, merkezden uzakta buldukları için Bağdat'ta baskı altında tutulan Haricilik, Mürcie, Mutezile, Zeydilik, İsmaililik gibi pek çok siyasi ve itikadî mezhep de buralarda görüşlerini yaymaya çalıştılar⁶. İslami dönemdeki hukuk sistemi büyük ölçüde bu gelenek, çözüm ve yöntemler çerçevesinde oluştu.

Maamafih, adeta Türklerin milli mezhebi haline gelen fıkıh mezhebi Hanefilik bölgede yerleşirken, itikatta Mürcie etkili oldu. Bu durumu değiştiren ise 944 yılında Semerkand'da vefat ettiğini bildiğimiz Ebu Mansur el Maturidî olmuştur. Maturidî'nin "dinin öğrenilmesinde akli ve nakli iki önemli bilgi kaynağı"⁷ olarak görmektedir. Kelamî meselelerin çözümünde akla ve çıkarımlara çok büyük önem veren Maturidî akıl yürütmenin gerekliliği konusunda şunları söylemektedir: "İnsan yaratılmışları yönetmek yeteneğiyle sivrilmış, bu uğurda güçlülere göğüs germek, onlar için aklen en elverişli bulunanı araştırmak, iyi ve güzel olanları tercih edip bunlara aykırı düşenlerden sakınmakla mümtaz kılınmıştır. Bu hususları bilmenin yolu ise nesne ve olayları incelemek suretiyle akli kullanmaktan ibarettir, başka bir yöntem de mevcut mevcut değildir. Ayrıca fevkalade durumların ortaya çıkışı ve şüphelerin üşüşüp gelişi halinde herkesin sığınacağı şey tefekkür ve istidlalden ibarettir"⁸. Kendi döneminde Maturidî'nin sufilerle olan ilişkisine dair araştırmalar ortaya ilginç sonuçlar koyabilir⁹. Bu dönemin ortaya çıkardığı tarihi değişim Türklerin, umumiyetle fıkhıta Hanefi ve itikatta Maturidî mezhebini benimsediği gerçeğidir. Bu esaslar din'in kitabî yönünü oluşturmaktadır.

Din olgusunun bir diğer yönünü de halk inançları yahut halk'ın dini nasıl algıladığı meselesidir¹⁰. İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasında ortaya çıkan mekanizmalardan biri tarikatlerdir. Bugüne kadar elde ettiğimiz bilgiler, türbesi Kazakistan'ın Yesi -bugünkü adıyla Türkistan- şehrinde bulunan ve

⁵ S. Kutlu, a.g.m., s.25.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Sönmez Kutlu, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara, 2002, s. 156 vd.

⁷ Maturidî, Kitabü't-Tevhid Tercümesi, çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, 2002, s.4'ten nakleden S. Kutlu, a.g.m., s.31.

⁸ Maturidî, nakleden S. Kutlu, a.g.m., s.31-32.

⁹ Maturidî'nin sufiliğe bakışı için bkz.: S.Kutlu, a.g.m.,s.34-35.

¹⁰ Bu konuda etraflı bir inceleme olarak bkz.: Şerif Mardin, Din ve İdeoloji,

yaşadığı yere göre tavsif edilen Hoca Ahmet Yesevî'nin adını öne çıkarmaktadır. Bu bakımdan Hoca Ahmet Yesevî'yi tanımak Ahmet Yaşar Ocak'ın ifade ettiği üzere "Türkler arasındaki tasavvufî geleneğin oluşmasını, İslamın Orta Asya macerasını tanımak demek olduğu kadar, Türk Müslümanlığını da tanımak demektir"¹¹.

Türk halk sufilik geleneği, bize intikal eden kaynaklarına bakılırsa, bu geleneğin coğrafi ve kronolojik safhalarını bir arada yansıtan üç evliya veya sufi zümresinden bahseder:

- 1) Türkistan Erenleri
- 2) Horasan Erenleri
- 3) Rum Erenleri

Bunlardan birincisi, Orta Asya'da İslam'ın yayılmasına ön ayak olan erken Türk sufilik geleneğini, ikincisi bu birincisinin de kaynağını teşkil eden ve aynı zamanda üçüncüsünü de geniş ölçüde etkileyen Horasan Melametiyyesi'ni, üçüncüsü ise Anadolu'da oluşmuş sentezi temsil ederler¹². Öte taraftan gene bu anlamda Yesevî geleneğinin devamı olan ve türbesi Buhara'da bulunan Muhammed Nakşibendi ve talebelerinin oluşturduğu Nakşibendilik de aynı işlevi üstlenmiştir. 12,13 ve 14. yüzyıllarda Türk milletinin duygu ve düşünce dünyasını şekillendiren günlük hayatının içine nüfuz eden bu yapılar günümüzde de varlıklarını sürdürmektedirler¹³.

Bugün gerek Türkiye'de ve gerek Türkistan'da, tarih boyunca "dinî radikalizm" in önündeki ciddi mukavemet noktalarından birini oluşturan bu toplumsal yapılar etrafında şekillenmekte olan yeni canlanma sürecinin öğrenilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi bizde bu konuya dikkat çekenlerin başında Mehmed Fuad Köprülü gelmektedir¹⁴. Köprülü, tanınmış eserinde "Türkistan'da Tasavvuf" başlığı altında¹⁵ anılan coğrafyadaki tasavvuf hareketlerinin menşeyini ve

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Kültüründe Ahmed-i Yesevî'nin Yeri ve Önemi", Vakıf Haftası Dergisi, 10(1993), s.35-37.

¹² A.Y. Ocak, a.g.m., s.35.

¹³ A.Y. Ocak, a.g.m., s.36.

¹⁴ Bkz. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1976(3).

¹⁵ M.F.Köprülü, a.g.e., s.17 vd.

gelişimini ele almaktadır. Hususiyle, eski Türk sözlü edebiyat geleneğine dayandırarak sadece şehirlerde değil, bozkırlı Türk toplulukları arasında da oldukça erken bir zamanda yayılan menkıbelerin ve evliya kerametlerine dair hikâyelerin yaygınlığına dikkat çeken Köprülü, eski ozanların yerini ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişlerin aldığına işaret eder. Türkistan coğrafyasında “ata” veya “bab” ünvanlı bu dervişlere örnek olarak da Arslan Bab¹⁶, Korkut Ata, Çoban Ata ve nihayet Hoca Ahmed Yesevi’nin adını anar¹⁷.

Türkistan olarak adlandırılan coğrafyanın “Orta Asya” olarak adlandırılması nispeten yenidir. Tabir ilk defa alman coğrafyacı Carl Ritter tarafından kullanılmış ve Çarlık Rusyası’nın bölgede yayılması için hazırlık mahiyetinde “keşif heyetleri” oluşturulmuştur. Rusya Coğrafya Cemiyeti’nin kurulmasından sonra Rus keşif heyetleri Türkistan bölgesini Ritter’in deyimiyile “Merkezi Asya” olarak adlandırmak suretiyle bölgenin asıl adını geri plana itmeye çalışmışlardır¹⁸. Mamafih, bölgenin adının değiştirilmesine yönelik bilinçli veya bilinçsiz gayretlerin başarılı olduğu söylenebilir. Bilhassa SSCB’de Stalin döneminde “Türkistan” tabirinin kullanılması “milliyetçilik” suçlamasının klasik sebeplerinden biri olarak kullanılmıştır.

SSCB’nin 1991’de dağılmasından sonra Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmiş olmaları bu durumu henüz yeterince değiştirmiş görünmemektedir. Türkiye’de yapılanlar dâhil olmak üzere alanla ilgili çalışmaların neredeyse tamamında “Orta Asya” tabiri kullanılmaya devam etmektedir ki; bunun tarihî gerçekliğe uygun düşmeyen “oryantalist” bir adlandırma olarak değerlendirilmesinin uygun olduğunu söylemek gerekir.

¹⁶ Hazreti Peygamber’in sahabelerinden biri olarak gösterilen Arslan Bab ve Türkistan’dan İslamiyeti anlamak maksadıyla Arabistan’a gelerek Hz. Ebubekir ile görüşmüş olan Korkut Ata, Çoban Ata menkıbeleri birbiriyle ilintili olarak düşünülmektedir. Bkz. : M.F. Köprülü, a.g.e., s.19.

¹⁷ Bu konuda daha sonra yapılan değerli bir araştırma olarak Bkz.: Hayati Bice, Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi, Ankara-2016.

¹⁸ C. Ritter’in meşhur eseri “Erdkunde”nin II. Cildinin ilk kitabı bu bölgenin incelenmesine hasredilmiş ve tabir ilk defa burada kullanılmıştır. Eserin iyi bir tanıtımı ve değerlendirmesi için bkz.: Sevil Top Yılmaz, Alman Coğrafyacı Carl Ritter’in Coğrafya Bilimine Katkıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2016, s. 88 vd.

Türk kültürünün menşesine ilişkin olarak yapılacak herhangi bir beşeri bilim çalışması araştırmacıyı doğal olarak “Türkistan” coğrafyasına yönlendirmektedir. Zira Türk kültürünün doğduğu ve yayıldığı sahanın tarihi adı budur.

1991’den sonra, Türkistan bölgesinin “bölünmüş” siyasi bütünlüğü Rusya’nın tarihi politikalarının başarılı olduğu sonucunu ortaya koyabilecek netliktedir. Fakat “Türk Ruhu”nun derunî unsurları bu coğrafyanın her tarafına sinmiş bulunmaktadır. Köprülünün daha 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde işaret etmiş olduğu gibi ilmî çalışmalar derinleştikçe Türkistan coğrafyasındaki kültürel bütünlüğün yeniden keşfedilmesi mümkün hale gelecektir.

Bu konuda, Türkistan Devletleri arasında en önemli adımlar şimdiki halde, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Abışulı Nazarbayev tarafından atılmaktadır. 1991 yılından bu yana çeşitli tarihlerde yayınladığı “Buyruk”larda Nazarbayev, merkezini Hoca Ahmed Yesevî Türbesi’nin bulunduğu Türkistan şehrinin oluşturduğu bir “Manevî Merkez” yaratmaya çalışmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti ile yürütülen işbirliği ile Güney Kazakistan’ın Şimkent Vilayetine bağlı küçük bir kaza olmaktan öteye geçen Türkistan şehrindeki Arslan Baba türbesi, Hoca Ahmed Yesevi türbesi, Kızılorda şehri yakınlarında Korkut Ata kesene ve anıtları işaret edilen manevî birliğin maddî tezahürleri olarak şekillenmektedir.

Öte yandan, daha eski bir yerleşik hayata, dolayısıyla zengin bir kültür mirasına sahip olan Özbekistan bu konuda son derece büyük bir potansiyele sahiptir. İslamiyet’in Türkler tarafından anlaşılma biçimi şüphesiz bugünkü Özbekistan sınırları içinde kalan Semerkant, Buhara, Hive, Taşkent gibi mühim merkezlerde doğan ve gelişen medreselerde mayalanmıştır.

Günümüz dünyasında İslam’a yapıştırılmaya çalışılan “radikalizm” yaftasının silinmesi, başka faktörlerle de ilgili olmakla birlikte, tarihi gelişim süreci bakımından bu bölgede ortaya çıkmış olan Sünni/Maturidî okulun yeniden canlanması ve gelişmesi ile mümkün olabilir. Bu her şeyden önce siyasetin belirleyeceği bir şeydir. Ancak, bilim insanları konuyla ilgili çalışmalarını derinleştirdikçe, siyaset yapanların önüne alternatifler koymak mümkün hale gelebilir.

Mekân’ın bize sunduğu araştırma imkânları oldukça caziptir. Bu mekânı yeniden keşfetmek, “bedeviyatın” tahripkârlığını, “medeniyet”in yaratıcılığı ile tamir etmeyi sağlayacaktır.

Kaynaklar

1. Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Maturidi", İmam Maturidi ve Maturidilik, Hazırlayan: Sönmez Kutlu, Ankara, 2016(6), s.25-66.
2. Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, 2014,s.7. Eserin TTK tarafından yapılan bu yeniden basımının 65-170. Sayfaları bu unsurların incelenmesine hasredilmiştir.
3. Teferruat için bkz.: S.M.Arsal, a.g.e., s.173-184.
4. Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batı'ya Göçü", İmam Maturidi ve Maturidilik, Yayına Haz.: Sönmez Kutlu, Çev.: Sönmez Kutlu, ss.387-402
5. S. Kutlu, a.g.m., s.25.
6. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Sönmez Kutlu, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara, 2002, s. 156 vd.
7. Maturidi, Kitabü't-Tevhid Tercümesi, çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, 2002, s.4'ten nakleden S. Kutlu, a.g.m., s.31.
8. Maturidi, nakleden S. Kutlu, a.g.m., s.31-32.
9. Maturidi'nin sufiliğe bakışı için bkz.: S.Kutlu, a.g.m.,s.34-35.
10. Bu konuda etraflı bir inceleme olarak bkz.: Şerif Mardin, Din ve İdeoloji,
11. Ahmet Yaşar Ocak,"Türk Kültüründe Ahmed-i Yesevi'nin Yeri ve Önemi", Vakıf Haftası Dergisi,10(1993),s.35-37.
12. A.Y. Ocak,a.g.m.,s.35.
13. A.Y. Ocak, a.g.m., s.36.
14. Bkz. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1976(3).
15. M.F.Köprülü, a.g.e., s.17 vd.
16. Hazreti Peygamber'in sahabelerinden biri olarak gösterilen Arslan Bab ve Türkistan'dan İslamiyeti anlamak amacıyla Arabistan'a gelerek Hz. Ebubekir ile görüşmüş olan Korkut Ata, Çoban Ata menkıbeleri birbiriyle ilintili olarak düşünülmektedir. Bkz. : M.F. Köprülü, a.g.e., s.19.
17. Bu konuda daha sonra yapılan değerli bir araştırma olarak Bkz.: Hayati Bice, Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi, Ankara-2016.
18. C. Ritter'in meşhur eseri "Erdkunde"'nin II. Cildinin ilk kitabı bu bölgenin incelenmesine hasredilmiş ve tabir ilk defa burada kullanılmıştır. Eserin iyi bir tanıtımı ve değerlendirmesi için bkz.: Sevil Top Yılmaz, Alman Coğrafyacı Carl Ritter'in Coğrafya Bilimine Katkıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2016, s. 88 vd.